

ПОРІВНЯЛЬНЕ ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

УДК 82.091+75

DOI <https://doi.org/10.32838/2710-4656/2022.1-3/15>**Горболіс Л. М.**

Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка

СПЕЦИФІКА ВІДТВОРЕННЯ ОБРАЗУ ХУДОЖНИКА В БІОГРАФІЧНИХ ТВОРАХ ПРО ВАН ГОГА

У статті в порівняльному аспекті досліджується специфіка відображення образу всесвітньо відомого художника Вінсента Ван Гога в романі «Жага до життя» американського письменника І. Стоуна та життєписі «Ван Гог. Іскріння» швейцарського письменника Ф. Пажака. З'ясовано, що в обох творах відомості про життя і творчість Ван Гога представлено повно, в хронологічному порядку, з акцентом на культурний, економічний стан Голландії, Франції, Англії, особливості розвитку світового мистецтва. Інтермедіальний сегмент – один із обов'язкових у творах про життєтворчість художника – у кожному з творів має свою специфіку. У романі І. Стоуна картини Ван Гога подано із зазначенням їхніх назв, із описом їх композиції, кольору, техніки виконання, часом із процесом їх написання тощо. Ф. Пажак представляє мальовану біографію, де авторський текст логічно супроводжується якісно виконаними авторськими графічними малюнками (інколи це копії робіт Ван Гога).

Інтертекстуальну та інтермедіальну складові обох творів складають назви населених пунктів, де жив і працював Ван Гог, імена художників, назви творів (живописних, літературних), праць із історії мистецтва, дат, що фіксують події, детально описана творча лабораторія, колоритно наповнені фрагменти психології творчості митця тощо. У подачі образу протагоніста повість «Жага до життя» вирізняється діалогічністю та емоційністю нарації, а життєпис «Ван Гог. Іскріння» – стриманістю представлення матеріалу.

У творах І. Стоуна та Ф. Пажака художньо представлено Ван Гога як вразливу, часом суперечливу та невірноважену натуру, одержиму мистецтвом, як талановитого митця, котрий наполегливо шукав свій стиль, колір (поєднання кольорів), композицію полотна, настроєвість, був переконаний у необхідності чуттєвого відображення свого героя (простого селянина, робітника). Галерея другорядних героїв допомогла письменникам художньо відобразити емоційну складову творчого процесу Ван Гога, внутрішні структури художника, зауважити на складних стосунках протагоніста зі світом.

Ключові слова: біографічна проза, порівняння, інтермедіальність, інтертекстуальність, концепція героя, художник, кольористика.

Постановка проблеми. Постать талановитої людини – завжди таємниця, яку ніколи вповні не можна осягнути. Вінсент Ван Гог належить до тих митців, чия життєтворчість цікавить не одне покоління учених – мистецтвознавців, психологів, літературознавців, філософів. Доробок цього непересічного голландського художника важливий як органічна складова культурно-мистецького життя Європи і світу, як інформаційно місткий корпус фактів про емоційні стани, періоди і психологію творчості, етапи мистецького становлення талановитої особистості, як модель протиставлення загальноприйнятого (і не завжди перспективного) і нового, ще вповні не осягненого. У світовій літе-

ратурі про життя і мистецький доробок Ван Гога йдеться у творах, призначених різним віковим групам: Г. Уайт-Сміт, С. Найфі «Ван Гог. Життя» (у двох томах), Дж. Роддам «Це Ван Гог», М. Берд «Зоряна ніч Ван Гога та інші оповіді» тощо. Твори «Жага до життя» американського письменника І. Стоуна і «Ван Гог. Іскріння» швейцарського письменника Ф. Пажака художньо презентують життя і творчість Ван Гога.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українському літературознавстві новітнього часу вивченню художньо-документальної літератури присвячені праці І. Акіншиної, О. Галича, Р. Гром'яка, О. Дацюка, М. Ільницького, О. Скна-

ріної, Т. Черкашиної, А. Черниш та ін. Так, скажімо, дослідники зауважують про жанрову специфіку, своєрідність романного мислення, роль документів, фактів у біографічній прозі [2; 7], О. Андріяшик зауважує про спільне та відмінне між біографічною літературою та творами non-fiction, підкреслюючи, що художня біографія має концептуального героя [1], Л. Рева акцентує на психологічних аспектах в зображенні постаті митця в біографічному романі [5], А. Черниш зауважує про стильову неоднорідність, різноплановість біографічної прози, її зорієнтованість на жанровий підвид твору [8].

Специфіка вивчення біографічного роману про життя митців (скульпторів, композиторів, живописців, музикантів та ін.) полягає в тому, що літературний текст містить обов'язкову інтермедіальну складову – маркований іншим мистецтвом сегмент. Інтермедіальним стратегіям літературної творчості в українському і зарубіжному літературознавстві присвячені студії Т. Бовсунівської, В. Будного, О. Ганзен-Льове, Л. Генералюк, Т. Гребенюк, У. Вайштайна, М. Ільницького, Е. Касперського, С. Маценки, О. Мацяк, Н. Мочернюк, М. Попржецької, І. Раєвські, Ж. Сездека, А. Хамінова та ін. На сьогодні дослідники активно цікавляться екфразисом, що виникає на міжмистецькому пограниччі літератури й живопису, є словесним трансляванням творів візуальних мистецтв, що «часом супроводжується описом окремих технічних прийомів автора твору, його манери чи стилю» [3, с. 51]. Н. Мочернюк, досліджуючи багатовекторні й різногранні контакти літератури й живопису українських письменників-художників міжвоєнної, означає й описує різновиди інтермедіальних референцій, які можуть у літературних творах перетинатися й взаємодіяти: 1) пряме включення інформації про малярство як основний фах, безпосереднє відображення малярського досвіду, що вибудовується на автобіографізмі; 2) мистецькі інкорпорації (включення екфразисів); 3) використання «поетики» живопису, малярських принципів у літературному тексті [3, с. 61–66]. Зазначені дослідницею різновиди інтермедіальних референцій слушно залучати і в процесі порівняльного аналізу обраних творів І. Стоуна та Ф. Пажака.

Мета статті – виявити і схарактеризувати спільне, відмінне і своєрідне в художньому змалюванні образу Ван Гога на різних рівнях організації обраних для аналізу художніх текстів.

Виклад основного матеріалу. Роман «Жага до життя» І. Стоуна та життєпис «Ван Гог. Іскріння»

Ф. Пажака є інформаційно важливими матеріалами для комплексного розуміння розвитку культури, багатоманітних зв'язків творчої людини й епохи. Твори формують доволі повний образ непересічної особистості, талановитого художника, який у кожному творі має свій авторський вектор художньої подачі. І. Стоун пояснює, що головним джерелом для написання «Жаги до життя» стало тритомне видання листів (1927–1930) Ван Гога до брата Тео. Більшу частину матеріалів автор зібрав у Голландії, Бельгії, Франції. І якщо трапляються в повісті певні неточності чи вигадки, то вони не порушують логіки викладу: «...в одному чи двох випадках я описав дрібні епізоди, в істинності яких я впевнений, хоча і не можу підтвердити це документами, – зокрема коротку зустріч Ван Гога з Сезанном у Парижі» (переклад мій. – Л. Г.) [6, с. 469].

У своїй книзі «Ван Гог. Іскріння» Ф. Пажак відтворює маловідомі та хибно витлумачені епізоди з життя художника; це писана й мальована біографія, що має виразні риси графічного роману, адже густо ілюстрований чорно-білими малюнками автора, що або копіюють роботи Ван Гога, або вдало ілюструють викладовий матеріал роману Ф. Пажака. Ракурс подачі образу художника конкретизує на паратекстуальному рівні й запропонований до першої частини твору епіграф – рядки з «Літературного щоденника» 1905 р.: «Щодо Ван Гога – то це одне з тих створінь, що їх я обожаю, неймовірно, трохи схиблене, поза будь-якими суспільними рамками, понад посередністю буденного життя. Такі створіння трапляються нечасто. Зустрівши одне з них, варто не випускати його з думок і любити! Це примушує нас іти уперед, позбавляє щоденного трибу, силоміць вимиває із нас тих митців і письменників, для яких – на жаль! – мистецтво і література більшою чи меншою мірою перетворюється на грошолобство» [4, с. 5].

Обидва твори – «Жага до життя» І. Стоуна, «Ван Гог. Іскріння» Ф. Пажака – спільнять 1) документальний матеріал, маркований живописом (у різний спосіб), щільно «погрупований» навколо образу Ван Гога; 2) художньо задекларована прихильність авторів до головного героя – талановитої особистості, самотнього шукача свого місця в світовому мистецтві, часто невірноважену людину, інакше своїми поглядами на життя, творчість, місце і значення в мистецтві. Завдяки глибокому розумінню внутрішніх структур Ван Гога письменникам І. Стоуну та Ф. Пажаку вдається майстерно оперувати часом, беручи на себе відповідальність озвучити вже відоме всьому світу: вони ніби випереджають зображені у романі

події і в окремих фрагментах твору, пов'язаних із етапами випробувань художника, прогнозують перспективу всесвітнього визнання таланту цього митця та його неперепутної творчості. Це виразніше простежується у життєписі «Ван Гог. Іскріння», де автор перебуває ніби «збоку» подій, є наратором, що володіє цінною (з майбутнього, з перспективи) інформацією. Принагідно зауважу, що продумані, концептуально вмотивовані ідея, образи (головного та другорядних героїв) у біографічному творі максимально збільшують довіру читача до викладеного.

Твори І. Стоуна та Ф. Пажака вибудовані на реальних фактах із біографії Ван Гога, культурно-мистецького життя Франції, Голландії, Англії, формують основу потужної інтертекстуальної платформи, фіксованої за допомогою дат, назв населених пунктів, вулиць, готелів, помітних подій мистецького життя Європи, фрагменти листів, відгуків критиків, прізвиськ художників – це надає творам переконливості, подієвої стрункості. Щільність таких фактичних даних у життєписі Ф. Пажака значно вища, тому твір не позбавлений рис публіцистичної стриманості. Завдяки документальному сегменту образ головного героя у життєписі «Ван Гог. Іскріння» реалізується за допомогою зовнішніх показників (подій), тоді як у романі І. Стоуна переважає внутрішня подієвість – динаміка почуттів, переживань, емоційних станів. Це одна з ключових відмінностей аналізованих творів.

Архітектоніка обраних для студіювання творів корелює з розділами: «Лондон», «Боринаж», «Еттен», «Гаага», «Нюенен», «Париж», «Арль», «Сан-Ремо», «Овер» – у І. Стоуна; «Я забув Вінсента», «Дитинство, юність, шал», «Салон Бебе», «Я – пес», «Роздратування», «І закортить музичнішого життя...», «У відважному прагненні дивитися сонцю просто у вічі...», «Смуток тривалістю всього життя», «Вінсент» – у Ф. Пажака. В обох творах назви розділів фіксують етапи життя і творчості Ван Гога, формування його майстерності, поглядів на мистецтво, його сенс і призначення.

Головний герой біографічних творів І. Стоуна і Ф. Пажака – талановита особистість із тонкою душевною організацією, з непереборним бажанням реалізуватися в мистецтві, вразлива, добра, чутлива до горя й болю інших, із загостреним відчуттям справедливості. Драматизм образу, складність характеру персонажа в обох творах розкриваються за допомогою внутрішніх і зовнішніх конфліктів, межових ситуацій. Доба, в яку жив і творив Ван Гог, представлена доволі повно,

з акцентом на економічний стан, культурний розвиток країн – це тло, що на ньому розгортаються творчі пристрасті неординарного художника, який бачить світ по-особливому, намагається перенести відчуття, настрої, болі свої, і тих, кого зображує, – простих селян, незаможних робітників, – на полотно, акцентувати на досконалості, внутрішній і зовнішній логіці фігури людини. Головний герой у творах І. Стоуна і Ф. Пажака протистоїть світу, що засвідчують описані епізоди життя Ван Гога – він бореться з побутовими проблемами, безгрош'ям, голодом, хворобами, людською ницістю, байдужістю, злом.

Погляд Ван Гога на людину, глибоке проникнення в композицію полотна, напружена робота з кольорами, тривалий пошук техніки письма, постійне утвердження правильності своєї думки в мистецтві, жваві, часом із найвищою амплітудою емоційності дискусії з художниками, глибокі, відкриті для розмислів, щоб показати суперечливість і неординарність натури Вінсента, філософські сентенції (як-от: «Щоб іти в цьому світі правильним шляхом, потрібно жертвувати собою до кінця» (переклад мій. – Л. Г.) [6, с. 22], «Мистецтво тим дорого, Вінсент, що воно дає художникові можливість виразити себе» (переклад мій. – Л. Г.) [6, с. 39] тощо) складають основу інтелектуального письма І. Стоуна. Усе, що причетне до творчості Ван Гога у творі Ф. Пажака, змальовано стриманіше, з меншим ступенем емоційності.

Повість І. Стоуна насичена численними діалогами – це її прикметна ознака; ідеться не лише про діалоги Ван Гога з рідними, селянами, художниками та ін., а символічно – про діалог зі світом, який його не приймав, не розумів, глузував із нього. Такий болісний діалог допомагав протагоністові пізнавати себе, досягнути свою інакшість, унікальність, знайти сили протистояти; він важливий для утвердження позиції – митця і людини, для пошуку зони комфорту, для самозахоплення та самозаперечення.

Інтермедіальна складова – основа творів І. Стоуна і Ф. Пажака – реалізується у кількох площинах: екфрастичні фрагменти, мистецька «цитатність», словесні описи творів художника в літературному тексті, професійна лексика (світло, акварель, олія, етюд, колорит, тінь, палітра, пензлі, імпресіонізм, фігура тощо), художньо відображена психологія творчості. У творах детально описані картини чи процес їхнього написання – «Їдці картоплі», «Скорбота», «Землекоп», «Соняшники», «Спальня художника в Арлі», «Нічна тераса кафе», «Червоні виноградники в Арлі», «Кипариси» тощо. Чимало

полотен шанувальники творчості Ван Гога мають самотужки розпізнати в повісті І. Стоуна. Такий підхід автора помітно активізує інтелектуальний дискурс літературного твору. Екфрастичні фрагменти увиразнюють особливості становлення і розвитку майстерності Ван Гога – від писаних вугіллям і теслярським олівцем чорно-білих малюнків (рання творчість) до серій картин із кипарисами, соняшниками (це творчість сформованого художника) чи зображеними полем жовтої пшениці, синім небом, чорними птахами та дорогою в нікуди (це одна з останніх картин Ван Гога) [див.: 6, с. 403–404, 414, 428, 462]. У повісті «Жага до життя» цей промовистий матеріал логічно вмонтовується в емоційні структури протагоніста, підкреслюючи його самотність, самотність та несхожість із іншими.

І. Стоун і Ф. Пажак відтворюють усі етапи творчості Ван Гога: споглядання об'єктів зображення, задум, муки творчості, віднайдення ідеї (концепції), формування композиції картини, ретельний пошук техніки письма, кольорів виконання, що важливо для розуміння «болісної виразності його картин» (переклад мій. – Л. Г.) [6, с. 222].

Інтермедіальна складова в життєписі «Ван Гог. Іскріння» представлена більш наочно – чорно-білими малюнками Ф. Пажака, що не лише ілюструють поетапність формування майстерності Ван Гога, але й «рухають» події життя героя, увиразнюють концепцію роману, безповоротну, щоправда, виснажливу ходу Вінсента до вершин мистецтва і визнання. Це мальований життєпис, у якому вдало поєднано слова (оповідь) і малюнки, що дзеркально відображають один одного. У романі І. Стоуна поруч із заявленими темними кольорами, характерними для ранньої творчості (коли митець писав вугіллям і теслярським олівцем образи шахтарів, селян, а також складні умови їхньої праці, убоге житло), автор апелює і до різноколірності, щоправда, у змалюванні природи, наприклад, неба, що відсвічувало золотисто-бузковими тонами [див.: 6, с. 260]. Варто наголосити на смисловій багатоплановості таких кольорових акцентів у біографічній повісті, адже вони презентують два основні кольори імпресіоністів, твори яких імпонували Ван Гогу. Логіку таких кольорових укрощень у пейзажах, що, підкреслю, виражають образ протагоніста, підтверджують промовисті рядки в повісті: «Він спостеріг, що достатньо покласти трішки жовтої фарби, щоб жовтий колір зазвучав на полотні на повну силу, якщо поруч із ним буде бузковий» (переклад мій. – Л. Г.) [6, с. 265].

Мистецька лабораторія Ван Гога у творах І. Стоуна і Ф. Пажака доповнюється інформацією про 1) художників Гогена, Дега, Ренуара, Делакруа, Сезанна, Мане, Моне, Піссаро – протагоніст або характеризує твори, манеру письма цих митців [див.: 6, с. 212], або безпосередньо спілкується з художниками; 2) письменників Мопассана, Толстого, Золя, Бальзака, Гюго та їхні твори, що їх Ван Гог із захопленням читав, щоб глибше пізнати людину, її болі, страждання, радощі і потім зуміти перенести людську екзистенцію на своє полотно, у свої образи, адже, переконував він батька, щоб малювати людей і жанрові сцени, потрібно не лише володіти технікою малювання, але й глибоко вивчати літературу [див. про це: 6, с. 116]. Митець має відчувати те, що пише, помічати найменші деталі, заглиблюватися в образи. Ван Гог умів відчувати «сховану красу найубогішого житла» (переклад мій. – Л. Г.) [6, с. 250].

Цікавими й важливими для формування техніки малювання, композиції, кольористик картин, пропорційної присутності світла й повітря, побудови образу тощо були книги з мистецтва, історії, а також робота з натурщиками. Наприклад, із книги Ш. Барга перемальовував етюди, щоб набути вміння відображати перспективу, заглибитися у суть жіночої природи, що синтезує божественне і гріховне, допомагали книги французького історика і публіциста Ж. Мішле. Ван Гог був переконаний: «Щоб змалювати життя, потрібно розбиратися не лише в анатомії, треба досягнути, що людина відчуває і що вона думає про світ, в якому живе. Той, хто знає лише своє ремесло і нічого більше, здатен бути лише дуже поверховим художником» (переклад мій. – Л. Г.) [6, с. 116]. Вінсент бував у музеях, де насолоджувався полотнами художників [див. про це: 4, с. 132], зрозумівши, що акварель більш прийнятна для передачі миттєвих вражень [6, с. 212], згодом художник підготував себе до олійних фар, активно залучив до своїх полотен повітря і сонце (загальновідомо про домінування жовтих барв у творах Ван Гога) і продовжував наполегливо й безупинно експериментувати з технікою, узгоджувати шість основних кольорів, знаходити правильні ракурси, наголошувати на суттєвому, неординарному. Скажімо, Вінсент спостеріг, що у його майстерні в батьківському помешканні в Нюенені світла було стільки, як у хижках селян і ткачів, тобто вповні достатньо для малювання представників саме цих соціальних верств. Після тривалих експериментів із фарбами він виявив, що, змалюючи тіло, в жодному разі не можна

застосовувати берлінську блакитну фарбу, бо тоді тіло не має ознак життя, стає ніби дерев'яним, що тони на його полотнах мають бути набагато щільнішими і різкішими, що своїми полотнами він хотів сказати людям щось таке, що є в музиці [див.: 6, с. 391].

Міцними, тривалими й щирими були стосунки Вінсента з братом Тео, який працював у мистецькій галереї в Парижі і допомагав Вінсентові не лише фінансово, але й у мистецькому становленні. Скажімо, цінними були його поради придивлятися до імпресіоністської манери письма художників, проте не наслідувати її, а творити власну, самобутню, вибудовану на багаторічних шуканнях гармонії кольору, способах фіксації людської екзистенції. І. Стоун і Ф. Пажак у своїх творах описують базові характеристики творчості Вінсента Ван Гога: без сонця немає живопису; пишучи, треба бачити душу героя, відчувати і передавати рух і ритм сонця, що випромінює світло і пекучі могутні хвилі, колоска, який прагне розкритися, випустити новий паросток, яблука, під шкіркою якого пульсує сік, а з серцевини хоче

вирватися і знайти собі ґрунт насінина [див. про це детальніше: 4, с. 395]. Своєрідним підсумком художньо зображеної «ходи» Ван Гога до само-реалізації є у романі І. Стоуна прикінцева сцена імпровізованої виставки творів Вінсента (влаштованої ним самим) у помешканні брата Тео [див.: 6, с. 447–448], а в життєписі Ф. Пажака висновкова частина «Вінсен» [4, с. 261–262].

Висновки. Образ художника Вінсента Ван Гога у біографічному романі «Жага до життя» І. Стоуна, життєписі «Ван Гог. Іскріння» Ф. Пажака представлено масштабно, у широкому біографічному контексті, з акцентуванням на психологію творчості митця, із застосуванням інтертекстуальної та інтермедіальної складових, що допомагали письменникам художньо відобразити еволюцію майстерності Ван Гога від ранніх спроб до сформованої манери письма, що реалізується в комбінуванні кольорів, настроєвості, композиції полотен тощо. Емоційна діалогова складова Ваг Гога зі світом у повісті І. Стоуна відрізняється від стриманої подачі художнього матеріалу в життєписі Ф. Пажака.

Список літератури:

1. Андріяшик О. Література нон-фікшн. *Літературна Україна*. 2011. 3 лютого. С. 11.
2. Галич О., Дацюк О., Мороз Л. Художня біографія : проблеми теорії та історії : монографія. Рівне : Азалія, 1994. 94 с.
3. Мочернюк Н. Поза контекстом: Інтермедіальні стратегії літературної творчості українських письменників-художників міжвоєнної : монографія. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2018. 392 с.
4. Пажак Ф. Ван Гог. Іскріння / Пер. з фр. І. Рябчия. Київ : Нора-Друк, 2018. 270 с.
5. Рева Л. Українська літературна біографіка кінця ХХ – початку ХХІ ст. *Слово і Час*. 2009. № 11. С. 98–105.
6. Стоун І. Жага життя. Повесть о Винсенте Ван Гоге / Пер. с англ. и послес. Н. Банникова. Москва : Правда, 1988. 480 с.
7. Черкашина Т. Мемуарно-автобіографічна проза ХХ століття: українська візія. Харків : Факт, 2014. 380 с.
8. Черниш А. Жанрово-стильові особливості роману-біографії у творчості Михайла Слабошпицького : монографія. Суми : ВВП «Мрія», 2015. 172 с.

Horbolis L. M. THE SPECIFICITY OF REPRODUCING THE ARTIST'S IMAGE IN BIOGRAPHICAL WORKS ABOUT VAN GOGH

In the article, in a comparative aspect, we explored the specifics of the image of the world-famous artist Vincent van Gogh in the novel «Lust for Life» by the American writer I. Stone and the biography «Van Gogh. Sparking» by the Swiss writer F. Pajak. It was found that in both works information about the life and work of Van Gogh was presented fully, in chronological order, with an emphasis on the cultural and economic state of Netherlands, France, England, and the development of art world. The intermediate segment is the obligatory one in the works about the artist's life; each of the works has its own specifics. In I. Stone's novel Van Gogh's paintings were presented with their names, with a description of their composition, colour, technique, sometimes with the process of their painting, etc. F. Pajak presented a painted biography, where the author's text was logically accompanied by high-quality author's graphic drawings (sometimes these were copies of Van Gogh's works).

The intertextual and intermediate components of both works were contained the names of the localities where Van Gogh had lived and worked, the names of artists, the names of works (paintings, literature), works on the art history, dates that recorded events, detailed description of the creative laboratory, colorful fragments

of creative psychology artist, etc. In presenting the image of the protagonist, the novel «Lust for Life» was characterized by dialogic and emotional narrative, but the biography «Van Gogh. Sparking» – by the restraint of the material presentation.

In the works of I. Stone and F. Pajak, Van Gogh was artistically presented as a vulnerable, sometimes controversial and unbalanced person, obsessed with art; as a talented artist who persistently searched for his own style, colour (combination of colours), composition, mood; was convinced of the need sensual reflection of his hero (simple peasant, worker). The gallery of minor characters helped the writers to artistically depict the emotional component of Van Gogh's creative process, the artist's internal structures, to notice the protagonist's complex relationship with the world.

Key words: *biographical prose, comparison, intermediality, intertextuality, hero's conception, artist, colouristics.*